

URSZULA SZWARC
Lublin

STELA Z TEL DAN I JEJ WARTOŚĆ

Na przestrzeni kilku ostatnich lat opublikowano szereg artykułów dotyczących Dan¹. Inspiracją dla nich były odkrycia dokonane na pagórku, który współcześni identyfikują z tą starożytną miejscowością². Chodzi o Tell el-Qadi, hebrajskie Tel Dan, położone w północnej Górnej Galilei u podnóża Hermonu, na pograniczu współczesnego Izraela i Libanu. Dziś jest to teren niedostępny dla ogółu, gdyż od 1967 r. pozostaje on w strefie okresowych działań wojennych.

Z uwagi na wieloraką wartość wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w Tel Dan, słuszne wydaje się przybliżenie bodaj jakiegoś ich wycinka polskiemu czytelnikowi. Naszą uwagę skoncentrujemy głównie na odnalezionej tam steli, a ściślej – jej fragmentach. Najpierw przywołamy biblijne wzmianki na temat wspomnianej miejscowości (1). Następnie, pokrótce zaprezentujemy historię odkryć w Tel Dan (2), wartość filologiczną (3) i historyczną (4) napisu na steli.

¹ Np. A. R a i n e y, *The „House of David” and the House of the Deconstructionists*, „Biblical Archaeological Review”, 20(1994), nr 6, s. 47; D. N. F r e e d m a n, J. C. G e o g h e g a n, *„House of David” is there?*, „Biblical Archaeological Review”, 21(1995), nr 2, s. 78-79; T. M u r a o k a, *Linguistic Notes on the Aramaic Inscription from Tel Dan*, IEJ 45(1995), s. 19-21; G. A. R e n d s b u r g, *On the Writing bjtdwd in the Aramaic Inscription from Tel Dan*, IEJ 45(1995), s. 22-25; T. L. T h o m p s o n, *Dissonance and Disconnection: Notes on the BYTDWD and HMLK. HDD Fragments from Tel Dan*, „Scandinavian Journal of the Old Testament”, 9(1995), s. 236-240; J. T. W i l l i s, *The Newly Discovered Fragmentary Aramaic Inscription from Tel Dan*, „Restoration Quarterly”, 37(1995), s. 219-226.

² Zob. K. B a l t z e r, *Dan*, BHH 1, s. 317-318; A. v a n d e n B o r n, H. H a a g, *Dan*, BL 308; Simons, § 289, 336, 361, 406 (przyp. 197), 749, 873, 1428 d.

I. DANE BIBLIJNE

W Piśmie św. nie znajdujemy wielu informacji na temat losów Dan. Najczęściej nazwa ta bywa wymieniana z drugą, a mianowicie – Beer Szeba, jako umowne określenie odpowiednio północnej i południowej granicy Ziemi Obiecanej. Tworzy z nią wówczas wyrażenie: „[...] od Dan do Beer Szeby [...]” (np. Sdz 20, 1; 1 Sm 3, 20). Oprócz wspomnianych przypadków, nawiązujących do położenia odnośnej miejscowości na północnym krańcu Kanaanu, Stary Testament tylko trzykrotnie informuje o niej. Podaje wówczas pewne szczegóły dotyczące jej historii. Znajdujemy je w Księdze Sędziów i w Pierwszej Księdze Królów. W pierwszej z nich opisane są okoliczności założenia Dan, ubogacone wzmiankami o tym, jak wyglądały w nim początki życia religijnego. Z zajmującej nas relacji wynika, iż powstało ono za sprawą Danitów na ruinach miasta, które oni uprzednio zniszczyli³. Jego nazwa zaś jest tożsama z imieniem ich praojca.

Danici przybyli do Lajisz do ludu spokojnego i ufego. Ludność wycięli ostrzem miecza, a miasto zniszczyli ogniem [...] Miasto to leżało w dolinie w Bet-Rechob. Danici odbudowali je na nowo i mieszkali w nim. Miasto to nazwali Dan według imienia Dana, praojca swego, który urodził się Izraelowi [...] Danici postawili sobie rzeźbiony posązek, a Jonatan, syn Gerszoma, syna Mojżesza, oraz jego synowie sprawowali kapłaństwo w pokoleniu Dana aż do czasów uprowadzenia do niewoli mieszkańców tej krainy (Sdz 18, 27-31).

Następnie Dan wymienione jest w związku ze schizmą za Jeroboama I (931-909 r. przed Chr.)⁴. Stało się ono wówczas jednym z dwu bałwochwalczych sanktuariów Królestwa Izraelskiego, mając służyć mieszkańcom jego północnych regionów.

Jeroboam [...] król sporządził dwa złote cielce [...] postawił jednego w Betel, a drugiego w Dan... (1 Krl 12, 28-29).

³ Obszerne dane na temat pierwotnego miejsca pobytu Danitów, ich migracji oraz jej prawdopodobnego czasu zob. R. de V a u x, *Histoire ancienne d'Israël. La période des juges*, Paris 1973, s. 87-94.

⁴ Teologiczne uzasadnienie rozłamu królestwa Dawidowego podaje 1 Krl 11, 9-13. Tekst 1 Krl 12, 1-20 kreśli zaś podłoże społeczno-polityczne tego faktu. Bliższe omówienie niniejszego wydarzenia oraz jego konsekwencje polityczne, społeczne i religijne znajdujemy między innymi w: G. R i c c i o t t i, *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956, s. 310-315 (§ 409-415).

Chronologicznie ostatnie dane łączące się z Dan dotyczą zajęć z czasów panowania Asy w Judzie (911-870 r. przed Chr.) i Baszy w Izraelu (908-885 r. przed Chr.), czyli z okresu niewiele późniejszego niż ten, w którym miał miejsce przypomniany fakt natury religijnej. Chodzi o atak wojsk Ben-Hadada I (zmarł ok. 875 r. przed Chr.) – rządzącego Syrią i do niedawna sprzymierzonego z Baszą – na miasta Galilei Górnej⁵.

Ben-Hadad posłuchał króla Asy i posławszy dowódców swego wojska na miasta izraelskie napadł na Ijjon i Dan oraz na Abel koło Bet-Maaka, jako też na Kinerot, aż po kraj Neftalego (1 Krl 15, 20).

Po przywołanych wydarzeniach Dan jakby zniknęło z mapy Kanaanu, a przynajmniej przestało się liczyć, by w pewnym sensie ożyć dopiero pod koniec obecnego stulecia, a to za sprawą uczonych.

II. HISTORIA ODKRYĆ

W 1966 r. archeolodzy rozpoczęli badania na obszarze, na którym powszechnie lokalizuje się starożytną miejscowość Dan⁶. Niestety, prace przerwała wojna sześciodniowa w czerwcu 1967 r. oraz utrzymujące się po niej ciągle napięcie na pograniczu izraelsko-syryjsko-libańskim, zwłaszcza dotyczące pobliskich wzgórz Golan. Okoliczności umożliwiające ponowne podjęcie wykopalisk zaistniały aż po 27 latach. Kolejne kampanie archeologiczne poszerzyły wiedzę na temat historii badanego terytorium, ale nie tylko. Dostarczyły również danych dla innych dziedzin wiedzy biblijnej.

We wstępnym stadium prac przed 30 laty odkryto zaledwie ruiny ufortyfikowanej miejscowości. Na zaskakujące wyniki trzeba było czekać do następnego etapu badań. Przyniosły je prace prowadzone pod kierunkiem A. Birana i J. Naveha. Dnia 21 lipca 1993 r. w murze bramy zewnętrznej znaleziono fragment bazaltu⁷. Nie byłoby to nic szczególnego, gdyby

⁵ Okoliczności poprzedzające odnośne zajścia (1 Krl 15, 16-20) szerzej przedstawia Ricciotti (dz. cyt., 333, 360; § 431, 461).

⁶ Rezultaty wykopalisk archeologicznych przeprowadzonych na obszarze Tel Dan w konfrontacji z przekazami biblijnymi podaje A. Biran (*Tel Dan: Biblical Texts and Archaeological Data*, [w:] *Scripture and Other Artifacts*, red. M. D. Coogan i in., Louisville 1994, s. 1-17).

⁷ Zob. A. B i r a n, J. N a v e h, *An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan*, IEJ 43(1993), s. 81-98; E. L i p i ń s k i, *The Victory Stele from Tell el-Qadi*, [w:] *Studies*

w świetle zachodzącego słońca nie dostrzeżono na nim napisu. Odkryty kamień o wymiarach 32 × 22 cm sprawiał wrażenie jakoby stanowił część rozbitej steli⁸. W następnym roku, konkretnie 20 czerwca 1994 r., podczas archeologicznych prac badawczych spostrzeżono jeszcze dwa inne bazaltowe ułamki, również ze śladami napisu⁹. Jeden liczy 20 × 1,4 cm, a drugi – 10 × 9 cm. Zdaniem A. Birana i J. Naveha odkryte przez nich fragmenty prawdopodobnie pochodzą z tej samej steli. Pierwszemu, znalezionemu w 1993 r., nadano symbol „A”, zaś dwu następnym: „B 1” i „B 2”. Rozbita jeszcze w starożytności stela mogła mieć – zdaniem wspomnianych uczonych – 1 m wysokości i 50 cm szerokości. Sądząc, jak zauważyliśmy już, że owe trzy bazaltowe kamienie stanowiły niegdyś jedną całość, A. Biran i J. Naveh podjęli próbę ich zestawienia, a następnie odczytania zachowanego na nich napisu. Zajmuje on łącznie powierzchnię 19,5 × 12 cm i dzieli się na 13 linijek. Brzmi zaś prawdopodobnie następująco:

- 1 ... i obciął ...
- 2 ... mój ojciec wyruszył (przeciw niemu) on walczył pod ...
- 3 i mój ojciec położył się i poszedł do swoich (przodków), a król Iz
- 4 raela wkroczył poprzednio do kraju mojego ojca (i) Hadad uczynił mnie królem
- 5 i Hadad poszedł przede mną (i) ja zabrałem siedem
- 6 ... mojego królestwa. I ja zabiłem (siedem)dziesięciu król(ów) którzy zaprzęgli ty(siąc ryd)
- 7 wanów i tysiąc koni (Ja zabiłem Jeho)rama syna (Achaba)
- 8 króla Izraela i (ja) zabiłem (Achaz)jasza syna (Jehorama kró)
- 9 la domu Dawida. I ja obróciłem (ich miasta w ruinę i zamieniłem)
- 10 ich kraj w (pustkowie)
- 11 inni (... i Jehu rzą)
- 12 dził nad Iz(raelem ... i ja wszcząłem)
- 13 oblężenie przeciw ...

Przytoczony tekst, jak widać, domaga się szeregu domyślnych uzupełnień (ujęte tu zostały w nawiasach). Siłą faktu są one hipotetyczne. Zresztą

in Aramaic Inscriptions and Onomastics II (Orientalia Lovaniensia Analecta 57), Louven 1994, s. 83-101; P. K a s w a l d e r, M. P a z z i n i, *La stela aramaica di Tel Dan*, RiBl 42(1994), s. 193-201.

⁸ Dość precyzyjną, aczkolwiek jedynie hipotetyczną, datację niniejszego fragmentu, a zarazem steli, z której on pochodzi, podaje A. Lemaire (*Epigraphie Palestinienne: Nouveaux Documents. I. Fragment de stèle araméenne de Tell Dan (IXe s. av. J.-C.)*, „Henoch”, 16(1994), s. 87-93). W jego przekonaniu pochodzi ona z drugiej połowy rządów Chazaela (826-805/ 3 r. przed Chr.).

⁹ Zob. A. B i r a n, J. N a v e h, *The Tel Dan Inscription. A New Fragment*, IEJ 45(1995), s. 1-18.

trzeba przyznać, iż nie wszyscy uczeni utrzymują, że fragmenty B1 i B2 pierwotnie współtworzyły tę samą stelę, z której pochodzi fragment A¹⁰. W związku z tym sądzą, że nie należy ich łączyć. Co więcej, nie są pewni, czy zachowane człony literowe: „ram” oraz „jahû” – prawdopodobnie zakończenia wyrazów – są końcówkami imion: J^hôrām (Joram) i ’āhazjāhû (Ochozjasz)¹¹. Niezależnie od wysuwanych wątpliwości i odmiennych zapatrywań co do pewnych kwestii, napis odnaleziony w Tel Dan ma dość dużą wartość tak od strony filologicznej (leksykalnej i gramatycznej), jak historycznej. Według niektórych posiada również określone znaczenie dla historii religii.

III. WARTOŚĆ FILOLOGICZNA

Napis został sporządzony w lokalnym dialekcie języka aramejskiego alfabetem starohebrajskim (syrofenickim)¹², takim jak stela Meszy pochodząca z ok. 835 r. przed Chr. czy napis z Siloe z ok. 700 r. przed Chr. Różni się on natomiast pod wspomnianym względem od inskrypcji Bileama z Tell Deir Allah datowanej na IX ewentualnie VIII w. przed Chr. Miejsce jego odkrycia pozwala przypuszczać, że język aramejski był używany na północnych krańcach Królestwa Izraelskiego co najmniej w połowie IX w. przed Chr.

Z punktu widzenia filologii, która obecnie nas zajmuje, warto zwrócić uwagę na kilka zjawisk właściwych rozpatrywanemu tekstowi. Ciekawe jest w nim np. zestawienie wyrazów rkb prš, zachodzące też w wyrażeniu hebrajskim: pārašīm rōk^ebê (= jeźdźcy dosiadający, np. Ez 23, 6. 12). W kontekście napisu z Tel Dan można je przełożyć: „rydwan koń” lub „rydwan jeździec” (być może w l. mn.)¹³.

¹⁰ Odrębność fragmentu A od B1 i B2 uznają między innymi: B. B e c k i n g, *The Second Danite Inscription: Some Remarks*, „Biblische Notizen”, 81(1996), s. 21-29; F. H. C r y e r, *King Hadad*, „Scandinavian Journal of the Old Testament”, 9(1995), s. 222-235.

¹¹ Kwestię niniejszą w kontekście innych zagadnień podejmuje K. A. D. Smelik (*Nieuwe ontwikkelingen rond de inscriptie uit Tel Dan*, „Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie”, 14(1995), s. 131-141).

¹² Zob. B. B e c k i n g, *Het „Huis van David” in een pre-exilische inscriptie uit Tel-Dan*, „Nederlands Theologisch Tijdschrift”, 49(1995), s. 108-123.

¹³ Zob. H. P. M ü l l e r, *Die aramäische Inschrift von Tel Dan*, „Zeitschrift für Althebraistik”, 8(1995), s. 121-139, zwł. 124-125.

W inskrypcji interesujące jest również użycie obok siebie nazwy kraju z nazwą dynastii: mlk jšr'l mlk bjt dwd (linia 8-9). Na temat ostatniego z przytoczonych wyrażen: bjt dwd różnice zdań wśród uczonych są dość znaczne. Jedni uważają, że należy je rozumieć: „dom Dawida” i interpretują jako określenie dynastii Dawidowej, ewentualnie królestwa południowego, kraju¹⁴. Drudzy wyrażają opinię, iż jest to synonim Izraela będący reliktem z okresu poprzedzającego powstanie monarchii¹⁵. Jeszcze inni sądzą, że przywołane wyrażenie stanowi nazwę miejscowości leżącej w pobliżu Dan¹⁶. A są i tacy, którzy mniemają, że oznacza ono sanktuarium bóstwa Dod (=ulubieniec), i upatrują w nim świadectwo roli opiekuna narodu, przypisywanej Bogu Izraelowemu Jhwh¹⁷. W konsekwencji utrzymują, że zdobywca chwali się tu zniszczeniem owego miejsca kultu narodowego.

Z punktu widzenia ortografii osnowa gtl, kryjąca w sobie ideę zabijania, jako drugą rdzenną ma taw (t), a nie teth (ṭ)¹⁸.

Z kolei źródłosłowy: hlk (= udał się, poszedł) i slq (= powstał, wyruszył przeciw) w trakcie odmiany tracą drugą spółgłoskę pienną¹⁹.

Rzeczowniki w napisie nie zostały poprzedzone przedimkami (’ = ā) charakterystycznymi dla staroaramejskich inskrypcji (np. z Tell Deir Allah).

¹⁴ Zob. K a s w a l d e r, P a z z i n i, art. cyt.; S m e l i k, art. cyt.; E. A. K n a u f, *Das „Haus David” in der alt-aramäischen Inschrift von Tel Dan*, BuK 51(1996), s. 9-10. Odmiennej opinii, iż nie chodzi tu o nazwę dynastii, wyraża Z. Kallai (*The King of Israel and the House of David*, IEJ 43(1993), s. 248).

¹⁵ Zob. M ü l l e r, art. cyt., s. 126.

¹⁶ Zob. P. R. D a v i e s, „House of David” Built on Sand, „Biblical Archaeology Review”, 20(1994), nr 4, s. 54-55; N. P. L e m c h e, T. L. T h o m p s o n, *Did Biran Kill David? The Bible in the Light of Archaeology*, JStOT 64(1994), s. 3-22; F. H. C r y e r, A. „BETDAWD” Miscellany: DWD, DWD’ or DWDH?, „Scandinavian Journal of the Old Testament”, 9(1995), s. 52-58; T. L. T h o m p s o n, „House of David”. An Eponymic Referent to Yahweh as Godfather, „Scandinavian Journal of the Old Testament”, 9(1995), s. 59-74.

¹⁷ Zob. E. A. K n a u f, A. de P u r y, T. R ö m e r, *Bayt Dawid ou Bayt Dod? Une Relecture de la Nouvelle Inscription de Tel Dan*, „Biblische Notizen”, 72(1993), s. 60-69; L e m c h e, T h o m p s o n, art. cyt.; C r y e r, A. „BETDAWD”; T h o m p s o n, „House of David”; M ü l l e r, art. cyt., s. 126-127. W opinii K. A. D. Smelika (art. cyt.) temat Boga Izraela – wybawiciela swego ludu – stanowi najważniejszy aspekt inskrypcji.

¹⁸ Zob. M ü l l e r, art. cyt., s. 127-128.

¹⁹ Zob. tamże, s. 130-133.

Natomiast w odpowiednich miejscach pojawia się przed nimi partykuła 'jt, uznawana za znak czwartego przypadku²⁰.

Największe zainteresowanie budzi jednak fakt, że w omawianym tekście formy czasu przeszłego posiadają zarówno przyrostki, jak i przedrostki, przy czym część z tych form poprzedza *waw*. W związku z tym niektórzy sądzą, że jest to tak zwane *waw consecutivum (inversivum)*²¹, którego język aramejski – jak dotąd powszechnie mniemano – w zasadzie nie zna. Równocześnie wielu filologów uważa, iż występującego w napisie *waw* nie można uważać za *waw consecutivum*. Jego pojawianie się bowiem nie jest uzależnione od uprzednio zachodzącej formy czasu przeszłego, jak to ma miejsce w języku starohebrajskim²².

Zauważone w napisie z Tel Dan cechy o charakterze językowym są ważne nie tylko dla filologii starosemickiej, zwłaszcza dla znajomości języka staroaramejskiego. Zestawienie ich z właściwościami tego typu innych starożytnych inskrypcji stwarza podstawy do ustalenia przybliżonego czasu powstania odnośnego tekstu. Otóż w świetle owych porównawczych analiz wydaje się, iż pochodzi on z drugiej połowy IX w. przed Chr. bądź samego początku VIII w. przed Chr.²³ To z kolei pomaga precyzyjniej określić tło historyczne tych wydarzeń, o których on traktuje.

IV. ZNACZENIE DLA HISTORII

Mimo swej fragmentaryczności treść napisu z Tel Dan pozwala wnosić, że odwołuje się on do wydarzeń związanych ze stosunkami, jakie panowały między królestwem Aramu ze stolicą w Damaszku a Królestwem Izraelskim i w pewnym stopniu Królestwem Judzkim. Księgi Królów – jak wiadomo – przekazują dzieje obydwu królestw: Judy i Izraela, w sposób bardzo lakoniczny, skrótowy. Każda wiadomość na wspomniany temat spoza nich pochodząca, a więc i ta, która ma swe źródło w odkryciach archeologicz-

²⁰ Zob. tamże, s. 128.

²¹ Zob. J. A. E m e r t o n, *New evidence for the use of waw consecutive in Aramaic*, VT 44(1994), s. 255-258; J. T r o p p e r, *Paläographische und linguistische Anmerkungen zur Stelenschrift aus Dan*, „Ugarit Forschungen”, 26(1994), s. 487.

²² Zob. M ü l l e r, art. cyt., s. 128-130.

²³ Zob. L e m a i r e, art. cyt.; T r o p p e r, art. cyt.; F. H. C r y e r, *Of Epistemology, Northwest-Semitic Epigraphy and Irony: The BYTDWD/House of David Inscription Revisited*, JStOT 69(1996), s. 3-17.

nych, okazuje się wobec tego bardzo cenna i pożądana. Tak jest również w przypadku omawianej inskrypcji. Co do danych w niej zawartych, jako ich szeroko rozumiane tło, bierze się pod uwagę czasy wojen aramejskich, które prowadził Achab (873-853 r. przed Chr.)²⁴. Z biblijnej relacji o nich (1 Krl 20) warto w tym miejscu przywołać jeden szczegół. A mianowicie słowa Ben-Hadada II (zmarł około 844 r. przed Chr.) – króla Aramu – który pokonany przez Achaba, prosząc o ułaskawienie zobowiązywał się:

Te miasta, które mój ojciec zabrał twemu ojcu, zwrócę (1 Krl 20, 34).

Wspomniane wojny ostatecznie zakończyła klęska i śmierć Achaba pod Ramot w Gileadzie (1 Krl 22, 34-35). Jednak sprzymierzony z nim Jozafat judzki ocalał (1 Krl 22, 32-33).

Jako najbardziej prawdopodobne bezpośrednie tło wydarzeń, do których nawiązuje napis z Tel Dan, uważa się zajścia opisane już w 2 Krl 12 i 13. Tekst święty informuje, że Chazael (844-797 r. przed Chr.), król Aramu, zagrażał Judzie (2 Krl 12, 18-19) za panowania Joasza (835-796 r. przed Chr.). Dawał się także we znaki Królestwu Izraela (2 Krl 13, 22-25) za rządów króla Joasza (797-782 r. przed Chr.). Sytuacja zmieniła się dopiero po śmierci owego aramejskiego władcy. Joasz odbił z rąk Ben-Hadada III (797-735 r. przed Chr.) zagarnięte niegdyś przez Aramejczyków miasta, zaś jego syn Jeroboam II (782-753 r. przed Chr.) „[...] przywrócił granice Izraela od wejścia do Chamat aż do morza Araby” (2 Krl 14, 25). Tym samym wszedł on w dotychczasowe tereny Aramu daleko na północ, tak iż Izrael na jakiś czas zapanował nad nimi²⁵.

Podsumowując ogół dyskusji koncentrujących się wokół napisu odkrytego w Tel Dan, jako najbardziej wiarygodne można wysnuć następujące hipotezy co do niego samego i właściwego mu tła historycznego. Stela, której fragmenty odnaleziono – o ile chodzi o elementy tej samej całości – powstała przypuszczalnie na polecenie Chazaela, króla Aramu. Umieścił on ją w Dan prawdopodobnie w drugiej połowie swych długich rządów (844-797 r. przed Chr.). Chwali ona zwycięstwa jej fundatora nad Królestwem Izraelskim i ewentualnie Judzkim. Skądinąd wiadomo, że Chazael był uzur-

²⁴ Tekst biblijny podaje informacje na ten temat w 1 Krl 20; 22, 1-40. Szerzej omawia je i analizuje G. Ricciotti (dz. cyt., s. 337-339; § 435-436).

²⁵ Pełniejsze dane odnośnie do wspomnianych wydarzeń zob. tamże, s. 347-350, 368 (§ 446-448, 470).

patorem, gdyż wstąpił na tron po zamordowaniu Ben-Hadada II (por. 2 Krl 8, 15). Co więcej, nie był namaszczony. Z tego też powodu, jak można sądzić, nie kazał podawać swego imienia. Identyfikacji owej nie sprzeciwia się fakt, iż swego poprzednika polecił w inskrypcji nazwać swym ojcem. Nie musiało to bowiem oznaczać, że był on jego naturalnym synem. W odnośnej epoce tytuł ojca dość powszechnie przypisywano królom. Staje się to tym bardziej oczywiste, gdy się zważy, iż również najwyższych urzędników królewskich darzono w owych czasach tym mianem (por. Iz 22, 21).

Jeśli przyjąć, że w liniach 7 i 8 pojawiają się imiona Jehorama (Jorama) króla Izraela w latach 852-841 przed Chr. i Achazjahu (Ochozjasza) króla Judy w 841 r. przed Chr., to problem wynika stąd, iż zamordował ich Jehu podczas zamachu stanu w 841 r. przed Chr. (2 Krl 9, 22-29) – w następstwie czego został władcą Izraela (841-813 r. przed Chr.) – a nie Chazael. Mimo to wolno podejrzewać, że nie zachodzi tu sprzeczność. W mniemaniu ówczesnych Chazael miał bowiem prawo sobie przypisać obydwie mordy. Wynikało to z faktu, że dominował nad Izraelem wówczas, kiedy panował tam Jehu (por. 2 Krl 10, 32-33)²⁶. A zatem to, czego dokonywał jego wasal, zwłaszcza kiedy było to dlań korzystne jak w niniejszym przypadku, uznawał za własne osiągnięcia i tak polecił je interpretować.

Po śmierci Chazaela, za rządów jego następcy Ben-Hadada III (797-735 r. przed Chr.) dominacja Aramu nad Izraelem trwała krótko. Jak wcześniej było już wspomniane, Joasz (797-782 r. przed Chr.) trzykrotnie pokonał Aramejczyków (por. 2 Krl 13, 25), a jego syn i następca Jeroboam II (782-753 r. przed Chr.) rozciągnął swe wpływy daleko na północ. Wobec takiej zmiany sytuacji politycznej można przypuszczać, że ani Joasz, ani Jeroboam II nie tolerowali na terenie swojego kraju żadnych dowodów słabości własnych poprzedników i narodu. Wielce prawdopodobne więc, że za ich panowania stela przypisywana, aczkolwiek hipotetycznie, Chazaelowi²⁷ została zniszczona, a jej fragmenty posłużyły do odbudowy Dan.

²⁶ Kwestię tę podejmuje W. M. Schniedewind w artykule zatytułowanym *Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt* (BASOR 302(1996), s. 75-90). Utrzymuje on, że zwycięstwa Chazaela na północnych krańcach Królestwa Izraelskiego pozostawały w związku ze wspomnianym zamachem stanu w Izraelu.

²⁷ Zob. V. S a s o n, *The Old Aramai Inscription from Tell Dan: Philological, Literary and historical Aspects*, „Journal of Semitic Studies”, 40(1995), s. 11-30; S m e l i k, art. cyt. Inną opinię na ten temat wyrażają: M. Dijkstra (*An Epigraphic and Historical Note on the Stela of Tel Dan*, „Biblische Notizen”, 74(1994), s. 10-14) i B. Halpern (*The Stela from Dan: Epigraphic and Historical Consideration*, BASOR

Ostatecznie legło ono w gruzach chyba za Tiglat-Pilesera III (745-726 r. przed Chr.), władcy asyryjskiego, który w latach 733-732 przed Chr. zajął północną część Królestwa Izraelskiego (por. 2 Krl 15, 29) i położył kres królestwu Aramu (upadek Damaszku – 732 r. przed Chr.)²⁸.

LA STELA DI TEL DAN E IL SUO VALORE

S o m m a r i o

L'articolo presenta le informazioni bibliche su Dan, la storia delle ricerche archeologiche a Tel Dan, il valore filologico e storico dell'iscrizione della stele ritrovata a Tel Dan.

Riassunto da Urszula Szwarc

296(1994), s. 63-80). W myśl jej autorem napisu miałby być Ben-Hadad II, poprzednik Chazaela. Również S. Ahituv (*Luzerain or Vassal? Notes on the Aramaic Inscription from Tel Dan*, IEJ 43(1993), s. 246-247) utrzymuje, że aramejski władca z inskrypcji to Ben-Hadad II. Z kolei P. Kaswalder i M. Pazzini (art. cyt.) przypuszczają, że Dan zostało zajęte przez Aramejczyków na początku panowania Achaba, a odzyskane przez Izraelitów dzięki ugodzie między Achabem i Ben-Hadadem II.

²⁸ Opinie na temat historycznego tła faktów wspomnianych w inskrypcji przedstawia szerzej H. P. Müller (art. cyt., s. 133-137).